

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. VII св. 7-10

БЕОГРАД 1956

О УМЕТКУ -ОВ- (-ЕВ-) У МНОЖИНИ ИМЕНИЦА ПРВЕ ВРСТЕ

Привидна отступања од вршења гласовних промена углавном су објашњена у науци. Утврђено је да отступања од вршења гласовних промена заправо не постоје; а оно што нам може изгледати као отступање објашњава се временском и територијалном ограниченошћу вршења гласовних промена.

Друкчије је код аналошких промена, које преовладавају постепено и често не захвате целу категорију, у којој су се шириле. Овде ће бити изнесени неки моменти који нам у извесној мери могу објаснити двојачке облике, настале као резултат недоследног вршења једне аналошке промене.

Уметак -ов- (-ев-) проширио се под утицајем некадашњих основа на *й*. Иако је само за мали број именица утврђено да су припадале овој деклинацији (по Куљбакину: *сынѣ, медѣ, ледѣ, домѣ, врѣхѣ, волѣ, ѡлѣ, садѣ*, а можда и *дарѣ*), ипак је њихов утицај на деклинацију разних словенских језика знатан. У нашем језику на пример добивен је од тих основа наставак -у у локативу једине и уметак -ов (-ев-) у множини именица прве врсте.

Познато је да се овај уметак није проширио на све именице прве врсте (реч је о књижевном језику). Како се може видети у разним нормативним граматицама (најдеталније код Т. Маретића), уметак се проширио углавном на једносложне именице, затим на већи број двосложних које у зависним падежима испадањем непостојаног *а* добијају једносложну основу, најзад на изванредан број других двосложних именица.

Јасно је зашто се овај уметак ширио углавном код једносложних именица: именице старих основа на *й* све су једносложне, па је природно што се уметак проширио на остале једносложне именице.

Тако исто је јасно зашто се уметак проширио и на многе именице са једносложном осномом у извесним падежима.

Међутим ни код једне од две наведене групе овај уметак није сасвим преовладао; облике множине без уметка праве и неке једносложне и многе двосложне именице. Поставља се сада питање могу ли се онда — бар у извесној мери — утврдити разлози који су одређивали границе ширења овог уметка. Одмах морамо констатовати да о неким строгим, прецизним границама не може бити ни говора, јер је ово аналошка појава; а аналошке промене су још мање безизузетне него фонетске, које су, такође врло ретко без икаквих изузетака¹.

Ипак се извесни закључци намећу.

1. Основни критеријум за ширење овог уметка био је, како је и иначе познато, број слогова, јер су старе именице са осномом на *й* биле све једносложне; стога је јасно и зашто именице са више слогова углавном немају уметка. А ово углавном вреди и за двосложне именице без непостојаног *а*: *јелен*, *пошок*, и многе сличне именице не могу имати облике множине са слогом *ов* (одн. *ев*) између основе и наставка.

Али један мањи број таквих двосложних именица поред краће може имати и дужу множину, тј. множину са уметком испред наставка. Карактеристично је да скоро све те именице припадају двама одређеним акценатским типовима, типу *ви̋шез-ви̋шеза* и типу *ја̋вор-ја̋вора*. То је изнео Т. Маретић у својој Граматици, где наводи ове примере: *ви̋шез*, *гавран*, *голуб*, *ба̋шак*, *буквар*, *дувар*, *ја̋блан*, *ја̋сшеб*, *клобук* (тј. мјехур кад вода кључа), *колӳш*, *лабуд*, *лишај*, *мјехур*, *нерас̋ш*, *по̋јас*, *проци̋јей*, *случај*; или друге акценатске варијанте (без дужине на другом слогу у зависним падежима): *ја̋вор*, *ја̋сен*, *пла̋мен*, *пра̋мен*, *с̋шршљен*. Треба додати да се именица *со̋кв-со̋квола* код које су облици множине често са уметком *ов*, јавља и са друкчијим акценатом: *со̋кв-со̋квола*, и то је приближава акценатским типовима *ви̋шез* и *ја̋вор*.

¹ Битна разлика између изузетака од фонетских и од аналошких промена јесте у томе што се изузеци од фонетских промена углавном могу објаснити временском и територијалном ограничењима вршења гласовних промена, а аналошке промене — па према томе и изузеци од њих — често су „факултативне“ природе.

Ово припадање одређеним акценатским типовима намеће мање-више одређен одговор на питање ширења уметка код ових именица. Пада одмах у очи да се распоред квантитета старих именица са основом на *й* у потпуности поклапа са распоредом квантитета у одговарајућим слоговима поменутих двосложних именица (упор. *вйшѣз-вйшѣза-вйшѣзови* и *сйн-сйна-сйнови*, тако и *дар, сад*; или *јѡвр-јѡвора-јѡворови* и *дѡм-дѡма-дѡмови*, тако и *мед, лед, врх, во*). Према томе, овде пресудни моменат за аналошко ширење наставка није био број слогова, већ вероватно квантитет слогова. Именица *ћйлим* са множином *ћилими* и *ћилимови* претставља отступање, јер припада друкчијем акценатском типу.

2. Већи број двосложних именица са непостојаним *a* у номинативу множине такође има уметак: *бубњеви, вејрови, вишлови, мозгови, овнови, орлови, оцеви, пешлови, јармови, шѡчкови, шрошкови* и још неке. Али напореда са њима има далеко већи број именица истог броја слогова које немају овога уметка: *борци, вранци, гњурци, жмарци, знанци, јунци, ловци, койци, мамци, Немци, појци, самци, црнци; кайци, момци, пайци; нокши*.

Пада у очи да именице које се завршавају на *-ац* (< *ьцъ*) немају уметка: *белци, борци, венци, вранци, гњурци* и многе друге; изузетно код *ошац* имамо и *оци* и *оцеви* са диференцијацијом значења. Нешто слабије се опире ширењу уметка *-ов-* именице са завршетком *-ак* (< *ькъ*). Тако неке од њих праве множину без уметка (*кајци, леци, меци, пайци*), неке су обичније са уметком (*врискови, ћошкови* и сл.), неке праве множину и на један и на други начин (*чворци* и *чворкови* итд.). Најзад, двосложне именице са непостојаним *a* које имају какав друкчији завршетак по правилу праве множину са уметком (*бубњеви, кошлови, јармови* итд.).

Сасвим је природно што се уметак са једносложних именица проширио на оне које су им по броју слогова најближе, тј. на двосложне именице које у зависним падежима имају једносложну основу (*вејтр-, огњ-* и сл.). Ипак се уметак није проширио на именице са завршетком *-ац* (само у извесној мери ово вреди и за именице на *-ак*).

Ове именице могле су се одупрети ширењу уметка зато што чине исту морфолошко-семантичку категорију са многобројним вишесложним именицама са завршетком *-ац*. Наставак *-ац* врло је продуктиван тако да се речи изведене помоћу њега морају осећати међусобно везаним и сличношћу гласовног склопа и својом семантиком. Тако су се именице као *борац*, *гњурац* и сл. одупрле ширењу уметка јер су се наслањале на сличне вишесложне именице типа *Шрговац*, *носилац* и др. И вероватно није случајно што су именице на *-ац* са дужом множином (*оцеви*, *палцеви*) од давнина немотивисане речи.

Именице на *-ак* слабије се опиру ширењу уметка вероватно због слабије продуктивности наставка и да би се избегло мешање са именицама на *-ац* (у множини без уметка долазило би до уједначавања).

3. Огромна већина једносложних именица прави множину само са уметком. Ипак има изванредан број таквих које праве множину без уметка и таквих које је праве на оба начина: *брави*, *брци*, *власи*, *власи*, *вуци*, *госћи*, *гроши*, *Грци*, *дани*, *ђаци*, *звучи*, *знаци*, *зраци*, *зуби*, *јади*, *коњи*, *краци*, *миши*, *мрави*, *прсти*, *Руси*, *црви*, *Чеси*; овамо иду и: *људи*, *ари*, *хвисти*, *саши*.

Моменти који су вероватно одлучивали о границама ширења уметка код једносложних именица врло су разнолики и сложени. Понегде се по свој прилици укрштају и више разних разлога. Зато је немогуће дати прецизно објашњење који су разлози и код којих именица били пресудне природе. Ипак, може се доћи до извесних индиција.

а) Упадљиво висок проценат тих именица има у множинском наставку *ц*: *брци*, *вуци*, *ђаци*, *звучи*, *знаци*, *зраци*, *краци*. Вероватно у овом има извесног утицаја двосложних именица на *-ац* (*борац*) и *-ак* (*момак*). Овај утицај није могао бити нарочито јак, што се види по томе што се све ове именице употребљавају и са дужом множином (*бркови*, *вукови*, *знакови* итд.), и по томе што многе именице са *ц* у наставцима множине нису подлегле том утицају.

б) Знатно јачи и принуднији морао је бити потстицај који је деловао на једносложне именице које значе народ-

ност: ниједна од њих не прави множину са уметком (*Влдси, Грци, Лаџи, Руси, Саси, Чеси*). Ове именице могле су чувати краћу множину јер се наслањају на многе вишесложне именице исте морфолошко-семантичке категорије (*Бугари* и сл.). Овоме је ишао на руку и већи број слогова основе у једнини него у множини код неких именица (*Србин- : Срб.*), чиме је уједначавање према основама на *й* онемогућено (главни потстицај за то уједначавање долази из једнине).

в) Висок проценат једносложних именица без уметка (знатно виши него осталих именица) није се раније мењао по основама на *о*: гост (*госѣь-госѣи*), дан (*дѣнь-дѣне*), миш (*мѣишь-мѣиши*), црв (*чрѣвь-чрѣви*), људи (*людѣе*). Ово нам даје основа за претпоставку да је и то могао бити један од момената који су спречавали ширење уметка. То би морало значити да су у време уједначавања основа на *й* и на *о* ове именице још чувале старе наставке и да су због тога остале ван тог процеса уједначавања. Уосталом, трагове старе промене и данас чувају неке од тих именица (уп. *дне*; *људма*; ген. мн.: *људѣи, црѣви, гдсѣи*); овоме треба додати да су и остале именице без уметка нарочито подложне ширењу утицаја основа на *й* (уп. промењен род код именице *влас* < *власѣ*, облик *коњма*, ген. мн. *мрави, зуби, ѣрсѣи, нокѣи, саѣи, хваѣи* и сл.).

И један семантички моменат у вези је са типом промене, или бар са врстом наставка у генитиву множине. Наиме, значење партитивности везано је за наставак *-и* у генитиву множине (од именица које значе меру: *ари, хваѣи, саѣи*). А исте ове именице немају уметка ни у осталим падежима множине. Шта је ту старије — генитивни наставак *-и* или отсуство уметка, која је појава узрок а која последица, — не може се поуздано рећи без хронолошког истраживања.

г) И још једна семантичка категорија, управо припадност њој, вероватно је имала утицаја на чување краће множине. Наиме знатан број поменутих именица значи део тела (*ѣрсѣи, брци, власи, зуби*; и сл. и *нокѣи*), што значи да припадају истој категорији са доста бројним именицама четврте врсте типа *очи, уши, ѣрси, ѣлеѣи*; и вероватно су ове именице посредовале те су се наставци четврте врсте проширили на

именице као *прст*, *влас* и сл. Да се именице које значе део тела збиља осећају као посебна семантичка категорија показује ширење двојинског наставка *ју*. Тако је под утицајем генитива именица са значењем парних делова тела (*очију*, *ушију*) добивено и *костџију*, *прстџију*.

д) Већину једносложних именица без уметка везује један семантички моменат. Именице *брав*, *брк*, *зуб*, *мрав*, *прст*, *црв* (овамо иде и *људи*) много се чешће употребљавају у множини него у једнини. Ово је могло бити врло значајно за одупирање ширењу уметка. Наиме, главни потстицај уједначавању основа на *о* и на *й* долазио је од једнакости падежа у једнини; а код именица које се у једнини ређе употребљавају није могао бити снажан овај потстицај: „централни“ облик није више номинатив једнине већ номинатив множине.

И још једна семантичка нијанса у вези са овом: постоји извесна разлика у значењу између облика множине и једнине код неких од ових именица. Облици множине, наиме, имају извесне врсте збирно значење, јер најчешће значе не неки случајан скуп јединки, већ више-мање сталну групу (*зуби* су орган, слично *прсти*, *брци*; *коњи* су често исто што и запрега, *Руси* — народ и сл.).

На основу свега изложеног може се закључити да границе аналошког ширења уметка -ов- (-ев-) нису никако произвољне, већ одређене извесним разлозима морфолошке и семантичке природе. Ти разлози не могу се сасвим прецизно утврдити, али су се извесни закључци, мислим, могли извући.

Мишар Пешикан